

SZABÓ BÉLA

Vázlatok a lengyel „aranyévszázadról”

Lengyelország a XVI. században

I. Bevezetés

Jelen tanulmányomban a XVI. századi Nyugat-Európa és Lengyelország kapcsolatát, annak főbb vonásait mutatom be, amely egyben Lengyelország „arany százada” is volt. Lengyelország felemelkedésének egyik fontos történelmi alakja a lengyel királlyá választott erdélyi fejedelem, Báthory István. Célom felvázolni azt a folyamatot, amely a Jagelló-kori Lengyelország felemelkedéséhez vezetett, Báthory lengyel királlyá választásáig. Külön kívánok foglalkozni olyan eseményekkel (például a gazdasági életben), amelyek lehetővé tették erdélyi fejedelmünk európai jelentőségű szerepvállalását, katonai tevékenységét.

II. Változások Európa gazdasági életében

Európa gazdasági fejlődésének trendje magában hordozta a fellendülés lehetőségét. A piac növekedése a XV. században elsősorban a luxusigények kielégítésének akadályozottsága és az ipari nyersanyaghiány miatt korlátokba ütközött. Nyilvánvaló megoldásnak tűnt az expanzió, azaz mindenáron új kereskedelmi partnerek keresése, új nyersanyaglelőhelyek felkutatása. A távolsági kereskedelemre utalt Európa legnagyobb kereskedelmi központjai éppen ezért az újabb válság elkerülése végett folyamatos kutatásokat végeztek a hajózás technikájának fejlesztése érdekében. A XVI. századra Nyugat-Európa expanziós gazdasági törekvéseit siker koronázta, és ez az eseménysorozat felborította Európa eddigi képét. A középkorban a gazdaságilag legfejlettebb területnek számító Észak-Itália és az Észak-Rajna vidéki területek alkották a gazdasági centrumot. 1492 után azonban a centrum nyugatra tolódott: néhány évtizedre Spanyolország, majd a „nagy felfedezőket” kiszorítva elsősorban Németalföld, Anglia és Franciaország jelenti az európai gazdasági központot. A változás okai elsősorban az új lehetőségek kihasználásából eredtek.

Az újonnan felfedezett területekkel kialakult gazdasági kapcsolatok és a kezdeti gyarmatosítások korábban elképzelhetetlen mennyiségű erőforráshoz juttatták birtokosaikat. Az Újvilág „több Európányi” területének már kezdeti kihasználásából származó haszon többszörösen meghaladta a földközi-tengeri kereskedelemről származó hasznot.

A centrum gazdasági fejlődésének üteme hihetetlen mértékben növekedett, mely elsősorban az ipari termelésben mutatkozott meg. Az itt bekövetkezett változásokat a kínálati oldal generálta. A mezőgazdaságban viszont éppen a keresleti oldalon ütközött a termelés a középkori feudális korlátokba. Az ellátás akadozottsága a népességszám csökkenésével sem szűnt meg, ugyanis az élelmiszertermelés még mindig ugyanolyan alacsony színvonalú volt, mint néhány évszázaddal ezelőtt. A legnagyobb problémát a gabonaföldek alacsony hozama

okozta, mely a korban még mindig csak 4-5-szörös volt, ami azt jelentette, hogy a népesség 80-90%-ának elsősorban még mindig a mezőgazdasággal kellett foglalkoznia.

Közép-Kelet-Európában viszont más volt a helyzet. Nyugat-Európa megnövekedett gabonaszükségletének és a mezőgazdasági cikkek iránti általános keresletnövekedés hatására az élelmiszerárak megnövekedtek, minek következtében a hagyományosan jó agrártermeléssel rendelkező országok (például Lengyelország és Magyarország) exportteljesítménye nőni kezdett. Ennek a termelés szerkezetére is nagy hatása volt. A XV. századtól kezdve a nemesség, de elsősorban a főnemesség szerepe megnőtt ezekben az országokban. Amikor az agrárárak növekedését tapasztalták, nagyobb jövedelem reményében jobbágyaik terményjáradékát növelték, hogy azt külföldi kereskedőknél értékesíthessék. Később a földesúr saját kezelési birtokait, a majorság területét terjesztette ki, és azt jobbágyai segítségével robotban műveltette meg. Ezért is volt olcsóbb a kelet-közép-európai gabona. Ez a jobbágyok ellenállásába ütközött, hiszen a robotkötelezettség jelentősen korlátozta őket személyi szabadságukban, sokkal inkább a „szolgai” köteleességek közé tartozott, mint a termény- vagy pénzjáradék fizetése. A változások következtében ezen a területen a középkori gazdálkodás és a társadalom intézményei konzerválódtak, és a XVI. században a legtöbb helyen a parasztok elvesztették szabad költözési jogukat, így tovább nőtt kiszolgáltatottságuk.

Mindezekből az adódik, hogy a „második jobbágyság” azért következhetett be Közép-Kelet-Európában, mert ez a térség a nyugati gazdaság integráns része volt, de annak vitathatatlanul gyengébb gazdaságszerkezetű perifériájaként.¹

III. Lengyelország „aranyévszázada”

A XV. század vége és a XVI. század Lengyelország „aranykorának” számít. Szorosabbá vált a viszony Nyugat-Európával. Ehhez hozzájárultak a nagy „földrajzi” és „szellemi” felfedezések, a világ gazdasági és kulturális kitágulása. A Hanza-város Gdansk (Danzig) rendkívüli jelentőséggel bírt. A nyugati kereskedelmi hajók nemcsak a luxustermékeket hozták el a lengyel piacokra, de lengyel gabonát is elvitték a nagyobb igényű Nyugat-Európa részére. Szükségessé vált a gabonatermelés növelése, különösen a kereskedelmi utakhoz közel eső területeken. A Jagelló-ház a XVI. századi Európa legtekintélyesebbjei közé tartozott. A Jagellók és a Habsburgok versengése a Közép-Európa feletti uralomért közismert. Ez tükröződik a magyarországi és a csehországi belharcokban is. A korszak első jelentős lengyel uralkodója I. (Óreg) Zsigmond (1506–1548), aki a tatár igát lerázó Moszkva egyesítő törekvéseivel került szembe, amelyek a Litván Nagyfejedelemség orosz birtokait, illetve a balti területeket veszélyeztették. A váltakozó szerencsés orosz–lengyel konfliktusokból némi veszteséggel került ki a lengyel uralkodó (például Szmolenszk elvesztése), de a Livóniáért folyó további küzdelem a század egyik külpolitikai tényezőjévé vált, amelyet majd Báthory István oldott meg sikeresen. A lengyelek hatalmi státusukat diplomáciai módszerekkel is tovább erősítették. 1533-ban „örök békét” és barátságot kötöttek a szultánnal, ami közel egy évszázadra biztosította a Lengyelország és Törökország közötti viszonylagos nyugalmat.

A török veszélytől megszabadulva, a régi ellenséggel, az orosz cárral újult ki a fegyveres konfliktus Livónia birtoklásáért. Ekkor vette kezdetét a több évtizedig elhúzódó livóniai háború.

Lengyelország további megerősödését a lengyel–litván unió (1385) felújítása is ered-

ményezte. A lublini unió szerint, 1569-ben Lengyelország és Litvánia egy államtestté kapcsolódott össze. Ebben az unióban a közösen megválasztott király egyúttal Litvánia nagyfejedelme is volt; közös szejm, közös pénz jelezte az állam egységét. Az államalakulat nemesei korlátozás nélkül birtokolhattak vagyont vagy hivatalt mindkét területen. Az unió eredményeképpen az államalakulat 825 000 km²-en terült el, lakossága a század végére elérte a 10 milliót.² Korszakunk idejére Lengyelország gazdaságilag, politikailag, katonailag megerősödött, és – mint látni fogjuk – Közép-Kelet-Európa vezető hatalmává lett.

IV. A nemesi köztársaság kialakulása és szerepe

A két utolsó Jagelló (I. Zsigmond és II. Zsigmond Ágost) uralkodása alatt erősödött meg az a forma, amely a nemesi köztársaság jogrendjében valósult meg. Ez sokban hasonlított a Magyarországon, illetve Csehországban kialakult korabeli jogrendhez.

A nemesség az ország lakosságának a 10%-át tette ki. Ez a lovagokból földbirtokossá átalakuló réteg már viszonylag korán önkormányzattal rendelkezett, és igen eredményes küzdelmet folytatott a földbirtokossággal együtt járó kiváltságokért, illetve a főurakéival azonos jogok birtoklásáért. Sor került az első országos nemesi gyűlés összehívására. A megválasztott országgyűlések két házból álltak, a szenátusból és a képviselőházból. A képviselőházban területenként, vajdaságokként 2-2 küldött foglalt helyet. A szenátus kialakítása bonyolultabb folyamat volt, végeredményben a korábbi királyi tanács átalakulását jelentette az évtizedek során. A képviselők jóváhagyása nélkül a továbbiakban nem lehetett hadba hívni, a nemességre vonatkozó törvényeket hozni, rendkívüli adót kivetni. Ez a nemesség fontos győzelmét jelentette.

A középnemesség politikai pozícióit a XVI. században elért gazdasági sikerek támasztották alá. A gabonatermesztés fellendülése, illetve a fokozódó kereslet következtében érdekeltté vált majorsági birtokai bővítésében. Nagyrészt a még szabadon lévő területek megszerzése útján gyarapították tulajdonukat, de sor került a parasztság jogainak korlátozására is. A gabonatermesztés magas átlagokat ért el. Ennek igazi haszonélvezője a több gazdasággal rendelkező birtokos nemesség és a főúri birtok volt, ami nem jelenti azt, hogy egyes parasztgazdaságoknak nem sikerült bekapcsolódniuk a gabonakereskedelembé. A majorsági gazdálkodás gyors növekedése következtében azonban mindinkább kiszorultak a versenyből, viszont annak terheit mindinkább nekik kellett viselniük.

A politikai sikerek fokozták a nemesség aktivitását. Egzekúciós mozgalom néven vált ismertté az a nemesi reformirányzat, amely minden korábbi sikertelenséget a törvények végrehajtásának elmaradásával magyarázott. Programjukban az államapparátus megreformálását tervezték a pénzügyek, a hadsereg, a bíraskodás és a közigazgatás terén. Elképzeléseiket a reneszánsz kor eszméi hatották át. A népfelkelés helyett hivatásos hadsereget szerettek volna. Ez a fontos felismerés szakítást jelentett egy elavult gyakorlattal, főként megsemmisítette volna azt az érvet, hogy a nemesség előjogainak alapja a nemesi felkelés, azaz a haza védelmének ingyen szolgálata. Támogatták a végrehajtó hatalom megerősítésének gondolatát egy nemesekből álló ellenőrző bizottság segítségével. Ugyanakkor elleneztek mindenfajta abszolutista törekvést.

Külsőpolitikai követeléseik között első helyen Szilézia visszaszerzése állt, de Nyugat-Pomeránia visszacsatolása is szerepelt elképzeléseikben. Az egzekúciós mozgalom nem nevezhető

politikai pártnak, ekkoriban ilyesmiről még nem beszélhetünk, de Andrzej Wyczanski ismert lengyel történész szerint, programját, tevékenységét szemlélve mégis ilyesminek kell tekintelnünk.³ A már említett lublini unió a nemesi köztársaság számára is jelentős volt. A lengyel állam rögzített alkotmánya megerősítette a nemesség politikai pozícióit.⁴

1572-ben meghalt az utolsó Jagelló uralkodó, II. Zsigmond Ágost. Az egzekúciós mozgalom nem volt felkészülve a Jagelló-ház kihalására. Jan Zamoyski javaslatára, aki királyi titkár volt, az egész nemesség részvételével királyválasztásra került sor. A nemesség erőskezű uralkodót kívánt, aki nem tör abszolút hatalomra. A kétévnyi interregnum idején számos trónigénylő jelentkezett, többek között a Habsburg-, a Valois-, a Rurik-dinasztia képviselői. A nemesség véleménye megoszlott, végül az alkudozásból a francia Valois-dinasztiából való Henrik került ki győztesen. Az új király azonban pár hónap után visszatért Franciaországba, ahol testvére halálát követően elfoglalta a francia trónt. Uralkodása nemcsak azért maradt emlékezetes, mert örök bizalmatlanságot táplált a lengyel nemsekben az idegen uralkodók iránt, hanem azért is, mert a nemesség nyomására olyan törvényeket volt kénytelen szentesíteni, amelyek meghatározóak maradtak a lengyel politikában. Megválasztásának az volt ára (az „articuli Henriciani”-nak, az ún. Henryk-törvényeknek), hogy súlyosan megkötötték ezután minden újonnan választott király kezét és leszűkítették működési területét. A paktum kimondta a királyválasztás szabadságát, a király háborút, népfelkelést csak a szenátus engedélyével kezdeményezhet, adót a szejm engedélye nélkül nem vethetett ki, az országgyűlést legalább kétfévente kellett összehívni. A Henryk-törvények végrehajtása felett 4-4 szenátor őrködött, és a király általi megszegésük azt jelentette, hogy a nemesi nemzet mentesül a hűség alól, és jogot nyer akár fegyveres felkelésre is az uralkodó ellen.

V. Báthory István királlyá választásának előzményei

Valois Henrik lengyel király gyakorlatilag Franciaországba való 1574-es szökése után az üres trónért komoly harc indult meg I. Miksa császár és magyar király, valamint a hatalmát megszilárdító Báthory István erdélyi fejedelem között. Itt megjegyezendő, hogy más jelöltek is pályáztak a lengyel királyi címre. Kevés forrás és szakirodalom említi, de eléggé jelentősnek számít az oroszok trónigénye. Az orosz történetkutatás szerint komoly esélye volt Rettegett Ivánnak, vagy fiának, Fjodornak a lengyel királyi cím megszerzésére. Viszont 1575-ben Rettegett Iván maga is lemondott a lengyel trónról, amelynek két hatása is lett: az egyik az, hogy újra fellángolt a Livóniai háború (amelyben majd Báthorynak eseményeket megfordító szerepe lesz) és a lengyel-litván unió más jelöltek után nézett mivel a lengyel nemesség külföldről választott uralkodóval kívánta megoldani súlyos gondjait.⁵

Fontos hangsúlyozni azt, hogy Lengyelországnak külpolitikailag és az állam fennmaradásának érdekében rendkívül fontos volt, hogy 1575/76-ban ki kerül a megüresedett trónra. Elmondhatjuk, ami a forrásokból is kiderül, hogy Erdély fejedelmének a lengyel trónra való kerülése nem kis mértékben a véletlenek egybeesésén múlt. Az összes trónra jelentkező közül talán ő látszott a legesélytelenebbnek és megválasztását hívei is az isteni gondviselés páratlan kegyének nevezték. Megválasztásának körülményeiben az is szerepet játszhatott, hogy az első időben a katolikus Báthory támaszai a lengyel protestánsok voltak (ebben jelentősége lehetett az erdélyi vallási türelemnek), de fontos szerepe lehetett a külpolitikai tényezőknek is. Ez azt jelentette: a lengyelek úgy gondolhatták, hogy a töröktől támogatott

erdélyi fejedelem lengyel trónra való kerülése semlegesítheti a feltételezett török fenyegetést. A királyválasztó gyűlésen a követmeghallgatások Ferrara hercegének írásban beadott mondandójának felolvasásával kezdődött, amelyben kifejtette, hogy a vele rokonságban álló francia király, azaz Valois Henrik uralkodjék továbbra is Lengyelországban, de az osztrák hercegek közül is ajánlott a trónra. A Habsburgok nevében többek között felajánlotta, hogy Moszkva és más ellenség megfékezésére évente négyezer lövést fog fenntartani és ezen kívül a Királyságot fenyegető minden veszélyt visszaver. Megígérte még, hogy a háborúban mindig a megválasztásra kerülő Habsburg herceg fogja vezetni a hadsereget, és minden jövedelme Lengyelországnak adja, csak a saját hercegsége fenntartásához szükséges összeget tartja meg. Ekkor érkezett meg Báthory István küldöttsége, amely írásban küldte el a senátushoz a követi feltételeket. Ebben először a fejedelem Lengyelország iránti jó szándékát emlegette, majd olyan érveket hozott fel, amelyek szerint elsőbbséget biztosítanak neki más jelöltekkel szemben. Sokaknak talán az nem tetszett, hogy Báthory a töröknek adót fizet, és a törökök is ajánlották őt a rendeknek. Mások viszont kijelentették, hogy ezt nem lehet akadálnak tekinteni, mert Istvánra mindezt Ágost húga, Jagelló Izabella királyné (Szapolyai I. János felesége) és annak fia, János Zsigmond hagyta örökölni.⁶

Az ajánlás más volt, mint a többi, mivel Báthory nem szállt szembe a királyválasztás szabadságával és ráadásul teljes szabadságot adott a rendeknek abban, hogy róla és a többi jelentkezőről határozott ítéletet mondjanak. Kivételnek tekinti ez alól a cárt és a császárt, mivel ezek neki az ellenségei. Az összes feltétel vállalása mellett a törökökkel állandó békét, a tatárokkal szemben pedig védelmet ígért. Saját személyében hajlandó háborút vezetni, és amit Moszkva elvett, azt erővel visszaszerzi. Ezen felül a határokat megerősíti, a hadifoglyokat kiváltja és az ország szükségleteinek fedezésére 200 000 aranyat küld.

A külföldi követek meghallgatása után a hazai jelöltek képviselői is szóhoz jutottak, többek közt a Piastok érdekében is. Hosszas vita alakult ki, majd szavazásokra is sor került. Nagy szerepe volt a köznemességnek, amely néha szinte a fegyvere után nyúlt. A döntés végül is úgy született meg, hogy a Habsburgok hívei a gyűlés helyszínét elhagyták, és az érsek a körülötte maradt emberek rábeszélésére Miksa császár kiáltotta ki Lengyelország királyának. Az ellenpárt hírtelen azt se tudta, hogy mit tegyen. Olyan megoldást kerestek, amely megfelel a köznemességnek is. Zamojski közbenjárására és a Zborowskiak segítségével Jagelló Annát (a Jagelló-ház utolsó élő tagját) kiáltották ki királynőnek, és hogy a korona semmiképpen se juthasson osztrák jelöltnak, a köznemesség Báthory István erdélyi fejedelmet választotta Anna férjéül, és társuralkodóként Lengyelország királyává.

Mindezek után, a feltételekről kezdtek tárgyalni Báthory követeivel, Blandrata Györggyel és Berzeviczy Mártonnal. Ők a következő ajánlatot tették a tárgyalásokon Báthory nevében: bármit is fognak a rendek kívánni, arra az uralkodó esküt fog tenni. Az ország adóságát kifizeti, amit Moszkva háborúval elvett, azt visszaszerzi; ha a rendek úgy döntenek, akkor erre a háborúra tapasztalt seregeit is magával hozza. A törökkel megújítja a békét, a tatárokkal és más ellenséggel szemben pedig biztosítja azt. Előlegként 200 000 zlotyot küld, és a háborút személyesen fogja vezetni. A lengyelek elfogadták ezeket az ajánlatokat, és a következő feltételeket csatolták még hozzájuk: a király feleségül veszi Anna királynét, de ha Anna a házasságba nem egyezne bele, vagy pedig a királyi rangról lemondani nem akarna, akkor a királyi méltóság teljes egészében és sértetlenül Báthoryé maradjon.⁷ Így került Báthory István a trónra, hogy megerősítse az országot gazdaságilag, politikailag, katonailag, és teljesebbé tegye Lengyelország – Jagellók alatt megalapozott – „arany évszázadát”.

JEGYZETEK

- ¹ SZÚCS JENŐ: *Európa régiói a történelemben*. Budapest, 1986, MTA Kiadó. 11.
- ² SZOKOLAY KATALIN: *Lengyelország története*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó. (A továbbiakban: Szokolay 46.
- ³ Szokolay 47.
- ⁴ J. M. ZSUKOV (szerk.): *Világtörténet*. 4. kötet. Budapest, 1963, Kossuth Kiadó, 418.
- ⁵ Ocserku isztórii SzSzsZR. Periód feodalizma XV–XVII. V Moszkva, 1955, 386–387.
- ⁶ Reinhold Heidestein a királyválasztó gyűlésről. In NAGY LÁSZLÓ: *Báthory István emlékezete*. Budapest, é. n., Zrínyi Kiadó, 124.
- ⁷ Reinhold Heidestein a királyválasztó gyűlésről. In NAGY LÁSZLÓ: *Báthory István emlékezete*. Budapest, é. n., Zrínyi Kiadó, 134.

